

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese

Annaert, H.E.A.P.

Citation

Annaert, H. E. A. P. (2022, September 15). *Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1

INLEIDING

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

Het *post-excavation* onderzoek van de talrijke grafstructuren en de -vondsten van het Merovingische grafveld van Broechem leidde tot meerdere intrigerende vraagstellingen. Zowel de kwantiteit als de kwaliteit van de bijgaven, hun chronologie maar ook het opmerkelijke aantal vondsten uit de laat-Romeinse periode en vroege middeleeuwen in de regio rond Broechem brachten deze bijzondere periode en de paradigma's die errond heersten extra onder mijn aandacht. De opgravingsgegevens waren duidelijk geen getuigenis van een "duistere" periode die volgens de traditionele historische theorieën gekenmerkt werd door ontvolking, raids en plunderingen door barbaarse groepen die vanuit Germanië onze streken onveilig maakten en opnieuw koloniseerden. Het verhaal dat het grafveld van Broechem brengt is er eerder één van een min of meer egalitaire boerenbevolking die op de een of andere manier welstellend genoeg was om de gestorven leden van haar gemeenschap te eren met kostbare grafgiften. Deze vaststelling overtuigde me dat de eindpublicatie van het grafveld nog een extra pijler moest krijgen: wie was deze bevolking in deze bijzondere regio van de *pagus Renensis* en hoe leefden deze mensen? Een dergelijke studie zou mijns inziens de oude, historisch gegroeide paradigma's die nog al te vaak blindelings gevolgd worden, aanvechten en aantonen dat dit gebied waar toch bijzondere Romeinse sites aanwezig blijken te zijn, wél enige bewoningscontinuïteit kende. Want waarom zou het wegvallen van het Romeinse bestuursstelsel en taxatie leiden tot een volledige leegloop van een dergelijke vruchtbare en economisch interessante regio? In plaats van een negatieve, vernielende migratiegolf uit het Overrijnse gebied, duiden meerdere vondsten uit Broechem op een vreedzame vermenging van culturen en het ontstaan van een nieuwe maatschappelijke identiteit die vanaf de 6de eeuw een economische bloeiperiode kende.

Het thema van deze dissertatie is dan ook een volgende stap in het archeologisch onderzoek van het Merovingische grafveld van Broechem waarvan de opgravingen uitgevoerd werden door het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP) en het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)¹ in de periode 2001-2010 en waarvan de resultaten in 2018 gepubliceerd werden in de reeks *Merovingian Archaeology in the Low Countries*².

Nog voor de publicatie uit kwam, was dus al duidelijk dat de ontdekking van dit grafveld en het onderzoek ervan een mijlpaal zouden vormen in de kennis van de vroegmiddeleeuwse maatschappij. Het was immers decennia geleden dat in Vlaanderen een vroegmiddeleeuws grafveld van een dergelijke omvang onderzocht werd. Niet alleen de recente opgravingsmethodologie maar ook de multi-disciplinaire aanpak zouden een pak aan nieuwe informatie aanleveren.

¹ Heden opgenomen in het agentschap Onroerend Erfgoed (www.onroenderfgoed.be).

² Annaert 2018B.

Het onderzoek van het grafveld van Broechem volgt dus een logische driedelige opbouw:

- De catalogus van de 513 graven met beschrijving van de grafstructuur en de vondsten is opgenomen in volume 2 van de publicatie.
- De analyse van het grafveld met de resultaten van het multidisciplinair onderzoek vormt volume 1 van de publicatie.
- De archeologische synthese van het ruimere gebied waarbinnen het grafveld gelegen was, bekend als de *pagus Renensis*, is het thema van deze dissertatie.

De individuele kennis van de grafcontexten leidde naar een beter begrip van het totale grafveld dat tenslotte in een bredere archeologische context moet geplaatst worden om een beter inzicht te krijgen op de maatschappij tijdens deze transitieperiode tussen de 4de en de 8ste eeuw. De studie evolueert dus van een micro-onderzoek (graven en grafveld) naar een macro-onderzoek (de ruimere geografische omgeving en de maatschappelijke leefwereld).

Deel 1 en deel 2 van de publicatie ANNAERT R. 2018B: *Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem. The early medieval cemetery of Broechem*, Merovingian Archaeology in the Low Countries 5/Relicta Monografieën 17, Bonn, maken dan ook onlosmakelijk deel uit van deze dissertatie en zijn daarom op een mobiele drager aan dit volume toegevoegd.

1.2 Huidige stand van zaken en problematiek binnen het onderzoeksdomein

Vernieuwende tendens in het onderzoek

Dit doctoraatsonderzoek over het Merovingische grafveld van Broechem en de *pagus Renensis* sluit aan bij de recente ontwikkelingen in het onderzoek van de vroegmiddeleeuwse samenleving in Noordwest-Europa waar een theoretische en thematische vernieuwing op de voorgrond treedt.

Binnen een ruim chronologisch kader staan de vroege middeleeuwen bekend als een transformatieperiode die van een Romeinse imperiale cultuur naar een laatmiddeleeuwse meer geïndividualiseerde en proto-kapitalistische samenleving onder een christelijke hegemonie leidt. Een dergelijke evolutie staat binnen een korter tijdskader in contrast met het al even oude debat of er na het verdwijnen (?) van de Romeinse infrastructuur van het laat-Romeinse keizerrijk sprake kan zijn van een geëvolueerde 'Romeinse' samenleving, wat wijst op continuïteit of zelfs restauratie. Deze laatste visie die meer en meer aanhangers krijgt, gaat regelrecht in tegen de doemtheorieën over de 'duistere middeleeuwen', depopulatie in de 4de en 5de eeuw, economische en politieke crisis, het in elkaar storten van de Romeinse cultuurwereld, barbarendom, ...³. Toch klasseren historici maar ook archeologen de 5de eeuw nog steeds afhankelijk van de discipline waarin ze gespecialiseerd zijn, ofwel in de laat-Romeinse periode ofwel in de vroege middeleeuwen. De laat-Romeinse periode in onze

³ Van Thienen 2016, 15-19.

gewesten kwam voor vele historici ten einde op vier september 476 wanneer de laatste West-Romeinse keizer Romulus Augustulus werd afgezet door Odoaker en Gallië 'overspoeld werd door een massamigratie van Germaanse stammen'. Slechts de laatste decennia wordt de overgang van de Romeinse periode naar de middeleeuwen in Gallië niet als een abrupte breuk maar als een *longue durée* proces gezien, waarin de Romeinse cultuur, politiek en maatschappij samensmelt met de 'Germaanse' ideeënwereld⁴.

Tegelijkertijd flakkerde de discussie op over de vroegmiddeleeuwse migratie en de daaraan verwante problematiek rond etniciteit. De 20ste-eeuwse historici en archeologen volgden de visie van de 'Germaanse' massamigratie waarbij Noordwest-Gallië na de 'Val van het Romeinse Rijk' op een invasieve manier overspoeld werd door ganse stammen Germanen met een volledige Germanisering tot gevolg. De typochronologische reeksen van grafvondsten, die een gevolg waren van de cultuur-historische stroming uit de 19de eeuw, leidden tot de bevestiging van deze migraties en zelfs tot de toewijzing van objecten aan bepaalde stammen⁵. Diverse verspreidingskaarten van bepaalde 'exotische' vondstcategorieën dienden als basis voor de reconstructie van migratiebewegingen zonder rekening te houden met het feit dat dergelijke kaarten enkel een stand van zaken van het onderzoek weergeven⁶. In het huidige debat spreekt men migratie zeker niet tegen maar ziet men een ander verloop van dit proces dat reeds veel eerder van start ging en dat gepaard ging met een acculturatie tussen verschillende bevolkingsgroepen. In plaats van een gewelddadige massamigratie spreekt men nu van een kleinschaligere en conflictloze kolonisatie die leidde tot een mengcultuur⁷. Nieuwe natuurwetenschappelijke onderzoekstechnieken zoals 'ancient-DNA'-onderzoek en strontiumisotopenonderzoek werpen meteen een nieuw licht op de oude migratietheorieën en de veronderstelde herkomstgebieden⁸.

Bovendien nemen onderzoekers meer en meer afstand van het '*manorial model*' dat sinds Pirenne nog steeds op de agenda stond⁹. De rol van de aristocratie en elite wordt tegenwoordig in vraag gesteld omdat het archeologisch onderzoek meer en meer aantoont dat in Noordwest-Francia de rurale samenleving een zeer actieve rol heeft gespeeld in de dynamiek van de toenmalige samenleving. De hedendaagse visie op de economische ontwikkeling is in dit debat meer gefocust op '*peasant agency*', *exchange*-activiteiten en netwerking¹⁰.

Tegelijkertijd ligt de nadruk van de *Mortuary* of *Burial Archaeology* meer en meer op het rituele aspect van de begraving waarin de focus verschuift van het graf en de overledene zelf

⁴ Halsall 2012; Pohl 1997 en 2002A.

⁵ Theuws 2009, 292-293; Tys 2012, 22-23.

⁶ Périn & Kazanski 2011; Kazanski & Périn 2009.

⁷ Halsall 2012; Pohl 2002B.

⁸ Hills 2009; Weale *et al.* 2002; Brettell *et al.* 2012; Geary 2014; Snoeck 2018.

⁹ Pirenne 1925 en 1937.

¹⁰ Tys 2020; Theuws 2020.

naar de uitvoerder en het waarom van de rituelen. De *rites de passage* en de transformatie van een levend lid van de gemeenschap naar een voorouder staan hierin centraal¹¹.

Status quaestionis van het onderzoek in de provincie Antwerpen met een bredere kijk naar de aanpalende gebieden

De archeologische data over de vroege middeleeuwen in Vlaanderen omvatten tot voor het einde van de 20ste eeuw voornamelijk gegevens van opgravingen van grafvelden die vooral gericht waren op de graven en hun grafinventarissen. De publicaties in kwestie behandelen nauwelijks landschappelijke gegevens of beschrijvingen en interpretaties van de lay-out of inrichting van de graven¹². Vooral Heli Roosens had in dit onderzoek een voortrekkersrol met zijn methodologische publicatie¹³, inventariswerk¹⁴ en eerste regionale interpretaties over funeraire tradities¹⁵. Historische gegevens over de vroege middeleeuwen kwamen in die periode sporadisch aan bod in regionale of lokale heemkundige publicaties. Hoewel de meeste interpretaties in deze werken vanuit een kritisch oogpunt moeten bekeken worden, bevatten ze toch interessante informatie over oude bronnen. Robert Van Passen stelde zowel de geschiedenis van Edegem, de geschiedenis van Wilrijk als de geschiedenis van Kontich te boek¹⁶. Van oudere datum zijn de werken van Floris Prims over de geschiedenis van Antwerpen, Berchem, Merksem en Wilrijk¹⁷. Stockmans weidde zich aan de geschiedenis van Deurne en Berchem¹⁸. Gelijkaardige werken zijn beschikbaar over de geschiedenis van Antwerpen¹⁹, Boom²⁰, Broechem²¹, Deurne²², Grobbendonk²³, Hove²⁴, Lint²⁵, Mortsel²⁶, Schelle²⁷.

Vanaf het einde van de 20ste eeuw kwamen meerdere regionale onderzoeksprojecten tot stand. De zandige Maas-Demer-Schelde-regio vormde het onderzoeksthema van de Nederlandse onderzoeker Frans Theuws²⁸. Theuws legde de focus daarbij voornamelijk op de evolutie van de nederzettingsgeschiedenis in dat gebied en de integratieprocessen die daarmee gepaard gingen. De transformatieperiode tussen de Romeinse tijd en de vroege

¹¹ Theuws 2009 en 2019A.

¹² Annaert 2018A en 2018B.

¹³ Roosens 1948.

¹⁴ Roosens 1949B.

¹⁵ Roosens 1968.

¹⁶ Van Passen 1974; 1983 en 1988.

¹⁷ Prims 1927-1949; 1951A; 1949; 1951B; 1952.

¹⁸ Stockmans 1886; Stockmans 1975.

¹⁹ Genard 1886-1882; Van Acker 1975; Van Isacker & Van Uytven 1986; Rombaut 1987.

²⁰ Lamot 1957.

²¹ De Belser 1963.

²² Nooyens 1981-1982.

²³ Van Dijck 1982.

²⁴ Van Gysel 1957.

²⁵ Goeyvaerts 1946-1949.

²⁶ Dierickx 1961.

²⁷ De Raadt & Stockmans z.d.

²⁸ Theuws 1988.

middeleeuwen blijft tot op de dag van vandaag zijn onderzoek bepalen²⁹. De Scheldevallei kwam in beeld dankzij André Van Doorselaer, Marc Rogge en meer recent door Laurent Verslype³⁰ en de Vlaamse kustvlakte dankzij Yann Hollevoet (†) die de eerste vroegmiddeleeuwse nederzettingen in Vlaanderen heeft opgegraven³¹. In deze periode werden voor het eerst regionale verschillen opgemerkt en bediscussieerd. Hollevoet's werk leidde tot nieuwe inzichten over het gebruik en oorsprong van handgevormd aardewerk dat tot dan enkel bekend was uit graven en uit enkele laat-Romeinse Germaanse nederzettingen³². Recenter werk omvat de dissertaties van Pieterjan Deckers uit 2014 over de Vlaamse kustvlakte³³, Vince Van Thienen uit 2016 over de laat-Romeinse samenleving in Noord-Gallië³⁴, Amélie Vallée uit 2018³⁵ over de midden-Maasvallei in de vroege middeleeuwen en de publicaties van Dries Tys over de economie en het ontstaan van centrale plaatsen³⁶. Naast deze voorliggende dissertatie die gericht is op de *pagus Renensis* tussen de 4de en 8ste eeuw en vooral gebaseerd is op de funeraire archeologie, is nog het lopende doctoraatsonderzoek van Ewoud Deschepper over de vroegmiddeleeuwse bewoning in Vlaanderen te vermelden³⁷.

Voor de aanpalende Nederlandse regio zijn meerdere studies te vermelden. P.A. Henderickx schreef een historisch-geografische studie over het deltagebied van Rijn en Maas³⁸. In 1993, doctoreerde Egge Knol met zijn proefschrift 'De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen'. Nog enkele jaren later, in 1996, verscheen het promotieonderzoek van Karel Leenders 'Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde' dat het noordwesten van het oude hertogdom Brabant en het aansluitende zuidelijke deel van het graafschap Holland omvat vanaf 400 tot 1350³⁹. Ongeveer tegelijkertijd schreef W.J.H. Verwers (†) zijn dissertatie '*North Brabant in Roman and Early Medieval Times: Habitation History*'⁴⁰. Eerder maakte hij reeds een synthese over de Merovingische grafvelden in Noord-Brabant⁴¹. Nog in dezelfde periode verscheen een historisch-landschappelijke studie van Zeeland⁴². Recenter zijn de dissertaties van Menno Dijkstra die in 2011 met zijn studie 'Rondom de mondingen van Rijn & Maas' opnieuw het deltagebied van Rijn en Maas in de kijker plaatste⁴³. Nog in 2011 promoveerde Henk van der Velde met zijn studie 'Wonen in een grensgebied' dat gericht was op het oosten

²⁹ Voor een uitgebreide bibliografie m.b.t. zijn onderzoek zie Kars *et al.* 2018, bibliografie.

³⁰ Van Doorselaar 1981; van Doorselaer & Rogge 1991; Rogge 1985; Rogge & Van Doorselaer 1990; Verslype 2001.

³¹ Hollevoet 1991, 1993B, 2003A & 2003B.

³² Hollevoet 2006; Hamerow *et al.* 1994; Hollevoet 1993A; De Paepe & Van Impe 1991.

³³ Deckers 2014.

³⁴ Van Thienen 2016.

³⁵ Vallée 2018.

³⁶ Tys 2018 en Tys 2020 (zie ook Loveluck & Tys 2006).

³⁷ <https://research.flw.ugent.be/en/projects/early-medieval-farming-communities-northern-francia-rural-settlement-domestic-space-and> - bezocht op 28/01/2019.

³⁸ Henderickx 1987.

³⁹ Leenders 1996.

⁴⁰ Verwers 1998-1999.

⁴¹ Verwers 1987.

⁴² Vos & van Heeringen 1997.

⁴³ Dijkstra 2011.

van Nederland⁴⁴. Annet Nieuwhof, Johan Nicolay en Nelleke IJssennagger richtten hun onderzoek op de vroege middeleeuwen in het Noord-Nederlandse gebied⁴⁵. In het kader van het 'Oogst voor Malta-project', onderdeel van het programma 'Kenniskaart Archeologie' gaf de Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) de opdracht om een aantal synthetiserende studies aan te reiken o.a. over de overgangperiode Romeinse tijd naar vroege middeleeuwen en een regionale diachronische studie over westelijk Noord-Brabant⁴⁶. Deze laatste studie overlapt deels met de Belgische Noorderkempen. Het ERC-project '*Rural Riches*' aan de universiteit van Leiden (2017-2022), onder de wetenschappelijke begeleiding van Frans Theuws, zal ongetwijfeld nieuwe informatie aanreiken over de vroegmiddeleeuwse rurale samenleving in Noord-Gallië⁴⁷. Het EOS-project '*Cremations, Urns and Mobility. Ancient Population Dynamics in Belgium*' (CRUMBEL – 2018-2022) in een samenwerkingsverband tussen de Vrije Universiteit Brussel (VUB), Université Libre de Bruxelles (ULB), Universiteit Gent (UGent) en het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), zal zich toeleggen op osteo-archeologisch onderzoek, radiokoolstofdateringen en strontiumisotopenanalyses op menselijk gecremeerd bot waaronder ook crematiegraven uit de vroege middeleeuwen. Dit interdisciplinair onderzoek heeft als doel meer gegevens te bekomen over de bevolkingsdynamiek door de eeuwen heen en zal dus voor de vroege middeleeuwen eveneens van groot belang zijn⁴⁸.

Ondanks deze recente ontwikkelingen blijven de sinds decennia gevestigde paradigma's de onderzoekswereld overheersen en is de archeologische wereld in Vlaanderen te weinig bekend met of betrokken bij de actuele archeologisch en historische onderzoeksagenda. Toch is er een positieve evolutie. Sinds Vlaanderen koos voor de implementatie van het Verdrag van Malta en het 'vernieler-betaalt-principe' heerst, is er een belangrijke toename van archeologische opgravingen door de commerciële sector waardoor ook meer gegevens over de vroege middeleeuwen aan het licht komen, gebundeld in opgravingsrapporten of de zgn. *grey literature*⁴⁹. In het commerciële circuit is echter weinig tijd en evenmin financiering ter beschikking voor een fundamenteel wetenschappelijke aanpak en diepgaand onderzoek. Om het gebrek aan synthetiserend onderzoek op te lossen, besliste de Vlaamse Regering enkele jaren geleden om jaarlijkse subsidieprojecten in het leven te roepen, wat nieuwe kansen biedt om de opgravingsresultaten uit Vlaanderen te toetsen aan de vernieuwende ideeën over deze boeiende transitieperiode⁵⁰.

⁴⁴ van der Velde 2011.

⁴⁵ Nicolay 2014; Nieuwhof 2015; IJssennagger 2017.

⁴⁶ Van Enkevort *et al.* 2017; Ball & van Heeringen 2016.

⁴⁷ <https://www.merovingianarchaeology.org/blog/about/> - project financieel gesteund door de EU binnen het programma [H2020-EU.1.1. - EXCELLENT SCIENCE - European Research Council \(ERC\)](#) (ID nr. 741340) – bezocht op 29/01/2019.

⁴⁸ <https://www.crumbel.org/crumbel> - project financieel gesteund door het Excellence of Science (EOS) programma (ID nr. 30999782) – bezocht op 29/01/2019.

⁴⁹ Het agentschap Onroerend Erfgoed stelt deze rapporten digitaal ter beschikking via

<https://oar.onroenderfgoed.be/>

⁵⁰ <https://www.onroenderfgoed.be/projectsubsidies-voor-synthese-onderzoek> - bezocht op 19/02/2020.

1.3 Algemene fysisch-geografische context

Een korte algemene landschappelijke schets is noodzakelijk voor een beter begrip van de nederzettingsdynamiek binnen de provincie Antwerpen.

De vorming van het huidige landschap vond plaats gedurende de Pleistocene en Holocene ontwikkelingen. Onder de periglaciale omstandigheden van het Pleistoceen ontstonden eolische zandafzettingen die leidden tot een uitgestrekt dekzandlandschap. Dit landschap waar ook het gebied van Maas en Schelde deel van uitmaakt, staat bekend als de *European Sand Belt*, die zich uitstrekt van de Lage Landen in het westen, Denemarken in het noorden tot over de Pools-Russische grens in het oosten⁵¹. Volgende hoofdrolspelers in deze landschapsvorming waren de rivieren, hier voornamelijk de Maas en Schelde en hun zijrivieren waarvan de loop zich onder invloed van de Holocene klimaatsopwarming en de stijging van de zeespiegel, steeds meer insneed in de Pleistocene en Tertiaire afzettingen. Door de hierdoor ontstane erosie ontstond een landschap van dekzandruggen gescheiden door riviervalleien. Op regionaal vlak is het dekzandplateau in Zuid-Nederland en Noord-België ten noorden en ten oosten begrensd door de Maasvallei, ten westen door de Scheldevallei en ten zuiden door de Rupel- en Dijlevallei, beide behorend tot het Scheldebekken. Tussen het Maasbekken en het Scheldebekken strekt zich van het zuidoosten naar het noordwesten een hogere waterscheidingsrug af die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van vele bronnen, vennen en veenbodems op een kleisubstraat. Vanwege dit nattere karakter was dit gebied minder geschikt voor bewoning. Vanuit deze bronrijke waterscheiding vinden vele beken hun weg ofwel noord- en oostwaarts richting Maas (Maasbekken) ofwel zuid- en westwaarts richting Schelde (Scheldebekken). Ook deze beken en rivieren sneden zich almaar dieper in zodat zich tussen deze waterlopen parallelle dekzandruggen aftekenen met aflopende flanken naar de alluviale laagtes toe. Tussen de valleien van Schelde, Schijn, Nete en Rupel verheft zich een hoger gelegen plateau van oude leemhoudende dekzanden. De vallei van de Beneden-Schelde maar ook de valleien van de verschillende zijrivieren en – beken en hun samenvloeiingsgebieden, bestonden uit natte, moerassige en veenrijke alluviale gebieden waarin soms hoger gelegen zandige donken oprezen of waarlangs zich stuifduinen ontwikkelden (zie *infra* hoofdstuk 4.2.1).

Zoals Theuws het reeds in 1988 stelde is er binnen gans dit Maas-Demer-Schelde-gebied geen sprake van homogeniteit⁵². Dit betreft niet alleen het landschap maar ook de bewoning. Vanuit een horizontaal perspectief lagen de woonplaatsen van in de metaaltijden tot de volle middeleeuwen als individuele eilandjes verspreid over de verschillende dekzandruggen die ideale nederzettingsomstandigheden vormden vanwege hun hogere, droge ligging en de nabijheid van water. Vanuit een verticaal perspectief neemt de hoogte af van het noorden, noordoosten en oosten (waterscheidingsgebied) naar het westen en noordwesten (benedenloop van de rivieren behorend tot het Scheldebekken en de Schelde). Bewoning was vanuit praktische overwegingen dus enkel mogelijk op een beperkt deel van

⁵¹ Koster 2009.

⁵² Theuws 1988, 98.

het landschap nl. de toppen en flanken van de noordelijk en oostelijk gelegen parallelle dekzandruggen en het hoger gelegen lemigzandplateau tussen Schelde, Rupel, Schijn en Nete. Hier en daar zal ook bewoning mogelijk geweest zijn op de hoger gelegen zandige donken in de alluviale valleien of op opgestoven rivierduinen langs de rivieroever.

De bewoning binnen de provincie Antwerpen had dus van oudsher een sterk verspreid en versnipperd patroon met vestigingen binnen kleinere micro-regio's: *Siedlungskammer* of nederzettingsskamers⁵³, door Theuws ook HC-zones (*habitation-cultivation*) genoemd⁵⁴. Een dergelijk verspreid nederzettingsspatroon had voor de bewoners ongetwijfeld invloed op het vestigen van een groepsidentiteit, het tot stand komen van een maatschappelijk bewustzijn maar ook op landgebruik en het kosmologische gedachtengoed. Deze situatie is dus van belang voor de verdere studie van de bevolkingsgroepen in dit gebied tijdens deze - bovendien complexe - transitieperiode.

Een meer gedetailleerde beschrijving van het landschap binnen het studiegebied volgt in hoofdstuk 4.2.

1.4 Onderzoeksvraag

De geografische situering, inrichting en lay-out, de materiële cultuur en de chronologische evolutie van het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem wijzen op de aanwezigheid van een bevolking die in contact kwam met vreemde cultuurinvloeden en die in staat was om actief deel uit te maken van regionale en zelfs internationale netwerken, ondanks de perifere omstandigheden waarin deze gemeenschap gesetteld was.

In deze dissertatie wordt geprobeerd een antwoord te formuleren op volgende centrale vraag:

Wat onthult de beschikbare materiële cultuur afkomstig uit nederzettingslocaties en funeraire vindplaatsen, over de identiteiten van de inwoners binnen het studiegebied van de *pagus-Rensensis* en over hun socio-economische rol binnen de heersende regionale en internationale netwerken voor de transitieperiode van de Romeinse overheersing naar de middeleeuwen (4de tot 8ste eeuw)? Draagt deze informatie bij tot de vernieuwende ideeën die in ontwikkeling zijn aangaande deze overgangperiode?

1.4 Aanpak en structuur

Methodologie

Om een goed beeld te krijgen van het gebied waarvan het grafveld van Broechem deel uitmaakte, was het noodzakelijk om – na de geografische en chronologische afbakening van dat gebied - alle beschikbare archeologische data uit de afgebakende perimeter te verzamelen en onder te brengen in een catalogus die als bijlage is toegevoegd. De hiervoor gevolgde methodiek is toegelicht in de inleiding van deze bijlage. Naast archeologische bronnen zijn ook

⁵³ Vionis A.K. & Papantoniou G. 2019, 2-3.

⁵⁴ Theuws 2010; Theuws 2019B, 357.

de gegevens uit de toponymie onderzocht, evenals mogelijke geschreven bronnen zoals de *patrocinia* en informatie uit oorkonden. Deze categorie bronnen vereist uiteraard een zeer kritische aanpak vermits plaatsnamen en *patrocinia* ook een jongere oorsprong kunnen hebben en de geschreven bronnen mogelijk onvolledig, foutief overgeschreven of zelfs vervalst kunnen zijn. De opsommingen van toponiemen (hoofdstuk 3.2.1) en *patrocinia* (hoofdstuk 4.4.3) in deze dissertatie dienen daarom als louter suggestief beschouwd te worden. Deze bronnen zijn pas volledig naar waarde te schatten vanuit een uitgebreid interdisciplinair onderzoeksperspectief waarbij de geschiedenis van een gebied tot in het grootste detail gereconstrueerd wordt. De vorming van een plaatsnaam moet vanuit een heel divers spectrum van oorzaken bekeken worden: geologisch, landschappelijk, grondgebruik, bezitsstructuur, perceelsvorm, enz.⁵⁵. Om de patroniemen in een beter daglicht te plaatsen is het belangrijk om de oorspronkelijke status van de kerk of kapel in kwestie te onderzoeken. Betrof het een kerk van een oerparochie of was het in oorsprong een kapel van een dochterparochie die later het statuut van zelfstandige parochiekerk kreeg waardoor het patroniem mogelijk wijzigde. Om tot deze kennis te komen is verder onderzoek van de geschreven bronnen (oorkonden en parochieregisters) noodzakelijk⁵⁶.

Reeds bij het verwerken van de opgravingsresultaten van het grafveld van Broechem, werd een Access databank aangemaakt waarin zoveel mogelijk vroegmiddeleeuwse grafvelden in België en buurlanden samen met de bijhorende informatie uit opgravingsrapporten en andere literatuur, ingevoerd werden.

Op basis van deze informatie aangevuld met gegevens uit de recente (grijze) literatuur werd getracht een beeld te bekomen van de vroegmiddeleeuwse samenleving tijdens deze transitieperiode in deze perifeer gelegen micro-regio.

Om een betere grip te krijgen op de chronologie van deze overgangperiode, die vooral wat de 5de eeuw betreft nog steeds problematisch is, was het nodig om de beschikbare opgravingsrapportages zeer kritisch te evalueren op de kwaliteit van niet alleen de archeologische data op zich maar ook van de toegepaste dateringsmethoden. Hoewel het volgens de historische traditie onwaarschijnlijk is dat er in dit gebied een bewoningscontinuïteit geweest is tussen de 3de/4de eeuw en de eerste helft van de 5de eeuw, lijken er ondertussen voldoende indicaties te zijn dat sommige regio's niet volledig verlaten werden. De veronderstelde aanwezigheid van een chronologische lacune van tenminste 100 jaar, zou implicaties met zich meegebracht hebben op landschappelijk en economisch vlak die niet onmiddellijk terug te vinden zijn in het gebied van de *pagus Renensis*. Recente vaststellingen in Vlaanderen en de Zuid-Nederlandse zandgronden spreken een dergelijke bewoningscontinuïteit niet tegen⁵⁷.

Om vat te krijgen op dit kennishiaat is het van groot belang aandacht te besteden wat en op welke wijze gedateerd werd tijdens het archeologische onderzoek in dit gebied. Het vondstenmateriaal is meestal getoetst aan ondertussen vaak verouderde typologieën bij

⁵⁵ Tys 2004A.

⁵⁶ Theuws 1981.

⁵⁷ Van Thienen 2016; Van Enckevort *et al.* 2017, 234-235.

afwezigheid van recente én meer regionaal gerichte typologieën. Bovendien is van sommige aardewerkcategorieën de datering ondertussen bijgesteld en weet men dat de productie van het gedraaide laat-Romeinse aardewerk zoals *terra sigillata*, *terra nigra* en de zgn. Eifelwaar nog tot na de 5de eeuw bleef door lopen, in tegenstelling tot wat de verouderde typologische reeksen doen veronderstellen⁵⁸. Het handgevormde aardewerk vormt een probleem op zich vermits het bekend staat onder verschillende benamingen (*rheinweser-germanische*, *nordseeküstennnahe*, *Hessens-Schortens keramik*, Angelsaksisch aardewerk) en deze geïmporteerde stukken voor een ongeïmporteerde oog nauwelijks te onderscheiden zijn van lokaal vervaardigde huishoudelijke kookpotten. Wat de vondsten uit grafvelden betreft, wordt te weinig rekening gehouden met de biografie van de meegegeven voorwerpen wat de datering van het graf kan beïnvloeden⁵⁹. Zelfs de typisch Romeinse plattegronden zoals de potstalboerderij uit het verder ontwikkelde Ekeren-Alphentype zou wel eens een langer bestaan kunnen gehad hebben dan het einde van de 3de eeuw⁶⁰. Absolute dateringsmethoden zoals ¹⁴C-datering en dendrochronologie zijn reeds lang ingeburgerd en in menig recent archeologierapport terug te vinden. Toch moet ook hier de nodige voorzichtigheid geboden worden⁶¹. Ten eerste is het vaak onduidelijk wat er juist gedateerd is en of er voldaan werd aan een kritische selectiestrategie. Meestal ziet men houtskool uit paalkuilen als het ideale element om een gebouwplattegrond te dateren. Nochtans is het zeer belangrijk te weten of het houtskoolstaal afkomstig is uit een ongestoorde paalkern, een verstoorde paalkern of de uitgraafkuil waarmee telkens een verschillende fase van de gebouwgeschiedenis gedateerd wordt. Ten tweede moet een datering gebaseerd op slechts één enkel staal, helaas beschouwd worden als weinig zinvol vermits ook een reeds eeuwen rondzwervend houtskoolfragment geselecteerd kan zijn. In weinig rapporten zijn, wellicht om financiële redenen, meerdere dateringen van eenzelfde context waar te nemen. Ten derde is het zonder meer noodzakelijk om de stalen eerst aan een identificatie te onderwerpen en enkel houtskool van jong levend hout op te nemen in de selectie om het zgn. 'oud-hout'-effect te vermijden. Ten vierde heeft het weinig nut om enkel de atmosferische kalenderjaren te vermelden. Na calibratie zal blijken of de beschikbare dateringen al dan niet bruikbaar zijn. Vaak is de chronologische breedte danig groot of zijn er meerdere dateringen mogelijk indien het resultaat binnen een zgn. dateringsplateau valt zoals voor de vroege middeleeuwen helaas vaak het geval is. Tot slot wijzen de dateringsresultaten van de Broechemse crematiegraven op een extra problematiek die momenteel nog niet te duiden is⁶². Dendrochronologisch onderzoek lijkt de meest betrouwbare datering maar houtvondsten blijven slechts onder bijzondere omstandigheden bewaard en bevatten vaak niet genoeg jaarringen om tot een datering te komen. Ook hier moet men er zich van bewust zijn wat men juist dateert vermits constructiehout in een latere periode kan herbruikt zijn.

⁵⁸ Van Enckevort et al. 2017, 208-212.

⁵⁹ Kars 2011 en 2012.

⁶⁰ Van Thienen 2016.

⁶¹ Lanting & van der Plicht 2011-2012 met meerdere voorbeelden uit Nederland.

⁶² Annaert et al. 2020.

In deze studie is er voor gekozen om met neutrale tijdsaanduidingen te werken, dit wil zeggen het gebruik van dateringsvermeldingen in eeuwen, om te vermijden sommige vindplaatsen aan ofwel de 'laat-Romeinse' ofwel de 'Merovingische periode' toe te schrijven en in de val te trappen van controversiële interpretaties (zie ook *infra* 3.1).

Structuur

Na het inleidend hoofdstuk 1 waarin het onderzoekskader, de stand van zaken van het onderzoek, de doelstellingen, de methodologie en structuur van deze dissertatie worden uiteengezet, volgt in hoofdstuk 2 een korte situering van het grafveld van Broechem en de *pagus Renensis*. Hoofdstuk 3 behandelt vervolgens de beschikbare dataset met als voornaamste bron de archeologische bronnen opgelijst in de catalogus in bijlage, en de toponymische en geschreven bronnen. Hoofdstuk 4 beschrijft de transitie van de Romeinse periode naar de vroege middeleeuwen. Steunend op de informatie uit het voorgaande hoofdstuk worden voor het gebied van de *pagus Renensis* verschillende thema's belicht: chronologische evolutie, landschap, sociaaleconomisch leven en de geestelijke leefwereld. Teneinde de *pagus Renensis* te kunnen plaatsen in een breder kader, beschrijft hoofdstuk 5 de gelijktijdige situatie en evolutie in meerdere aanpalende regio's. Hoofdstuk 6 tenslotte licht de specifieke situatie en kenmerken van het *pagus Renensis*-gebied toe en biedt tevens een antwoord op de eerder gestelde onderzoeksvraag. In hoofdstuk 7 volgen de laatste eindconclusies en enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek. In hoofdstuk 8 zijn alle verwijzingen terug te vinden naar de tijdens dit onderzoek geraadpleegde literatuur. Bijlage 1 bevat de eerder vermelde catalogus van de verzamelde archeologische data. Op een mobiele drager zijn tenslotte beide volumes van de publicatie ANNAERT R. 2018B: Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Broechem. *The early medieval cemetery of Broechem, Merovingian Archaeology in the Low Countries 5/Relicta Monografieën 17*, Bonn als bijlage 2 toegevoegd.

